

DOI: <https://doi.org/10.32689/2523-4536/66-13>
УДК 631.15:338.33

Сорокотяга М. С.

аспірант,
Державний біотехнологічний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5224-1875>

Таран О. М.

кандидат економічних наук, доцент,
Державний біотехнологічний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6226-4907>

Sorokotiaha Mariia

Postgraduate Student,
State Biotechnological University

Taran Oksana

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
State Biotechnological University

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДИВЕРСИФІКАЦІЇ ЯК СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ГАЛУЗІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

THEORETICAL PRINCIPLES OF DIVERSIFICATION AS AN AGRICULTURAL INDUSTRY DEVELOPMENT STRATEGY

Стаття присвячена дослідженню проблеми диверсифікації діяльності сільськогосподарських підприємств як стратегії розвитку галузі сільського господарства. Теоретико-методологічною основою для наукового дослідження стали положення вітчизняної та зарубіжної економічної науки з питань здійснення диверсифікації діяльності в контексті розвитку сільськогосподарських підприємств. Досліджена сутність поняття «диверсифікація», визначене її місце у забезпеченні стійкого розвитку підприємства. Визначені проблеми у здійсненні диверсифікаційних процесів сільськогосподарськими підприємствами в Україні на сучасному етапі розвитку сільського господарства. Виходячи із особливостей галузі обґрунтовано впровадження диверсифікованих процесів з метою забезпечення розвитку сільськогосподарських підприємств. Виходячи із особливостей сільськогосподарської діяльності запропоновано види диверсифікації, які сприятимуть не тільки посиленню конкурентних позицій, але й зростанню доходності, підвищенню прибутку й рентабельності.

Ключові слова: диверсифікація, стратегія диверсифікації, диверсифікація підприємства, розвиток підприємства, стратегія розвитку.

The article is about the problem of diversification of agricultural enterprises as a development strategy. The importance of the diversification of agricultural enterprises is determined by the possibility of ensuring a high level of competitiveness in the local and global markets, innovative development, improving the efficiency of functioning in a market economy. The theoretical and methodological basis for the scientific research were the provisions of national and foreign economic science on the implementation of diversification in the context of the development of agricultural enterprises. The term "diversification" is used in the scientific literature. However, there is no clear definition of this term, because it is the subject of study of many sciences (geographical, economic, social, environmental). In the system of market relations various aspects of diversification are demonstrated. The essence of the concept of "enterprise diversification" is investigated, its place in ensuring sustainable development of the enterprise is determined. The problems in the implementation of diversification processes by agricultural enterprises in Ukraine at the present stage of agricultural development are identified. The role of production diversification in increasing the efficiency of agricultural enterprises is shown. The methodological principles of diversification of agricultural development are selected. Based on the peculiarities of the industry and existing problems, the introduction of diversified processes to ensure the development of agricultural enterprises is substantiated. The systematization of the reasons for diversification activities and the effects of its application will contribute to deepening the understanding of the importance of its role for the prospects of stable development of the enterprise, ensuring and strengthening its strategic stability. Based on the specifics of agricultural activities, the types of diversification are proposed, which will contribute not only to strengthening the competitive position but also to increasing competitiveness, increasing profits and profitability.

Keywords: diversification, strategy diversification, enterprise diversification, enterprise development, development strategy.

Постановка проблеми. Розвиток конкуренції стимулює пошук нових управлінських інструментів для забезпечення високого рівня ефективної діяльності. Тобто реальність ринкових умов така, що ставить перед підприємствами проблему постійного пошуку шляхів розвитку. Тому реалізація обґрунтованої стратегії диверсифікації діяльності підприємства дозволяє зменшити ризики його функціонування шляхом розподілу їх на різні види і напрямки діяльності. З огляду на можливу ступінь невизначеності майбутньої ситуації на ринках продукції і сировини, зміни попиту і очікувань споживачів, фінансово-економічних умов підприємницької діяльності, саме реалізація стратегії диверсифікації може стати умовою для отримання підприємством стабільного прибутку, збереження економічного зростання і підвищення ефективності його діяльності. Це зумовлює нагальну потребу вивчення цієї проблеми, зокрема, в напрямку розвитку диверсифікації як дієвої стратегічної орієнтації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, які пов'язані із формуванням теоретико-методологічних засад розвитку різних аспектів процесу диверсифікації розглянуті в працях таких науковців: В. Андрійчука, І. Ансоффа, І. Баланюка, О. Варченко, А. Гуторова, Т. Зінчук, М. Корінько, І. Хорунжого, В. Юрчишина, А. Томпсона, Г. Гольдштейна, А. Аронова, М. Паскє, О. Цогли, В. Габаліса, І. Сазонця, та інших. Водночас окремі теоретико-методологічні та організаційні аспекти здійснення диверсифікації сільського господарства, які мають місце у процесах диверсифікації вітчизняних сільськогосподарських підприємств, є актуальними і потребують додаткового поглибленого дослідження в розрізі економічних, виробничих, соціальних, технічних, екологічних, управлінських аспектів.

Мета статті полягає в узагальненні та удосконаленні поняття диверсифікації галузі сільського господарства, уточненні її видів, стратегій, форм та напрямків. Наукове обґрунтування теоретико-методологічних положень щодо здійснення диверсифікації діяльності сільськогосподарських підприємств для забезпечення їх ефективного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Диверсифікація для України порівняно нове явище, яке покликане до життя науково-технічною революцією, необхідністю пристосування бізнесу до швидких структурних змін, посиленням конкурентної боротьби. Диверсифікація також є інструментом використання переваг комбінування, проникнення в нові прибуткові галузі, стабілізації бізнесу.

В економічній літературі зустрічається багато визначень диверсифікації, при цьому різні вчені вкладають у це поняття різні концепції, принципи та шляхи реалізації.

В «Економічному словнику-довіднику» за редакцією С. В. Мочерного [1, с. 344–345] диверсифікація визначається як розширення номенклатури продукції, що виробляється окремими фірмами та об'єднаннями.

Л. А. Швайка розглядає диверсифікацію як спосіб розвитку підприємства, що полягає в освоєнні виробництва нових товарів, товарних ринків, а також видів послуг, що включає не просто диверсифікацію товарних груп, але й розповсюдження підприємницької діяльності на нові та не пов'язані з основними видами діяльності фірми горизонти [2, с. 154].

М. М. Скоробогатов вважає, що диверсифікація – це одночасний розвиток декількох або багатьох не взаємопов'язаних технологічних видів виробництва чи обслуговування, розширення асортименту виробництва або послуг [3, с. 18].

К. Богачевська стверджує, що диверсифікація є напрямом розвитку, що дає змогу підприємству переходити на неосвоєні сфери діяльності через впровадження інновацій [4, с. 261].

На думку А. Шепіцен – диверсифікація в аграрному виробництві застосовується для зменшення ризиків, завоювання нових сегментів ринку, збільшення виручки підприємства через здійснення переробки, а в деяких випадках і реалізації кінцевим споживачам виробленої продукції [5, с. 259].

М. Д. Корінько у своїх наукових працях стверджує, що сутність диверсифікації як економічного процесу має велике значення для підтримки можливості подальшого ведення господарської діяльності [6, с. 48].

Підприємство, яке прийняло рішення про диверсифікацію діяльності ставить перед собою ряд цілей, які необхідно здійснити, щоб воно ефективно функціонувало в майбутньому, займало стійкі позиції на підприємницькій арені (рис. 1).

Кожне підприємство – це неповторна система, керівництво якою потребує конкретного вивчення, дослідження і аналізу багатьох її складових. Оптимальними методами розвитку можуть бути заходи різнобічного характеру, тому є потреба виділити та охарактеризувати окремі види диверсифікації діяльності.

За сферами здійснення виділяють виробничу, фінансову та маркетингову диверсифікації.

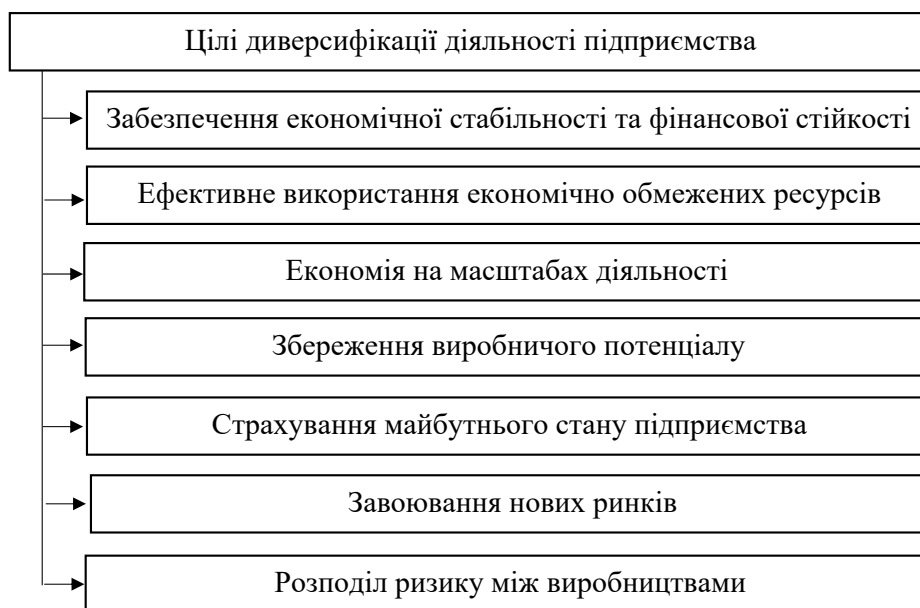

Рис. 1. Цілі диверсифікації діяльності [7]

Виробнича диверсифікація – застосовують для зміни та розширення видів виробничої діяльності підприємства, які сприяють збільшенню асортиментних груп товарів і послуг, які дають змогу отримати більш якісну продукцію або наростити продуктивність праці.

Фінансова диверсифікація дає змогу урізноманітнити різні аспекти фінансово-інвестиційної діяльності шляхом підвищення ефективності управління фінансовим портфелем підприємства, розширення джерел інвестиційних вкладень, покращення співпраці з інвесторами та банківськими структурами.

Маркетингова диверсифікація передбачає формування власних торговельних точок, фірмових магазинів, розширення ринків збуту продукції, планування та реалізацію рекламної кампанії, забезпечення після продажного сервісу та супроводу споживачів у процесі використання продукції [8].

Наступною класифікаційною ознакою є класифікація залежно від напрямів здійснення диверсифікації:

- концентрична – створення нових видів продукції за існуючої технології і на основі тих самих матеріалів, сировини, що раніше використовувалися на підприємстві;

- вертикальна – організація виробництва продукції, яку раніше підприємство отримувало від партнерів-постачальників;

- горизонтальна – випуск продукції, для виробництва якої потрібні зміни існуючої технології або розробка нової;

- корпоративна – створення і виробництво принципово нової продукції [9].

Важливим теоретичним положенням диверсифікації діяльності є класифікація її методів. Вагомий внесок в цю класифікацію зробив М. Д. Корінько, який виділив дві основні групи методів диверсифікації:

1. Диверсифікація виробничих процесів у рамках одного підприємства. У цьому випадку господарське утворення може здійснювати зміни за рахунок власних ресурсів або залучення коштів інвесторів чи акціонерів. У рамках цих методів можна розробляти нові види продукції, оновлювати технології, розробляти прогресивні маркетингові заходи, удосконалювати використання ресурсів, здійснювати вихід на нові ринку збуту. Основним мотивом для здійснення внутрішньої диверсифікації є наявність надлишкових ресурсів. Таким чином, керівництво підприємства розуміє, що може спрямувати їх в інше русло. Метою такої диверсифікації є розподіл ризиків та формування міцної бази для функціонування підприємства у майбутніх періодах.

2. Диверсифікація різних підприємств шляхом злиття та поглинання. Часто такі об'єднання виробничих структур здійснюються для злиття технологічних процесів та замикання виробничого циклу. Перевагами такого методу диверсифікації є отримання вже випробуваних технологій, освоєних каналів збуту, високоякісної продукції, відомої торгової марки. У такому випадку підприємство, яке є поглиначем, одержує також готову маркетингову стратегію, налагоджені комунікації між постачальниками сировини і матеріалів та споживачами продукції, хороший

імідж компанії та її репутацію. Але недоліком є те, що придбати успішне підприємство може бути досить дорого. Тому далеко не кожне підприємство може дозволити собі такий вид диверсифікації [10, с. 147].

На перший погляд може здатися, що диверсифікація – це завжди правильне рішення, яке має під собою виключно плюси. А саме, до основних переваг диверсифікації доцільно віднести:

- вдається захистити власний капітал від наслідків кризових явищ;
- допомагає підвищити рівень стійкості в конкурентному середовищі;
- надає широкий вибір продуктів, послуг, активів, тобто, інвестору легше зробити вибір, на що йому орієнтуватися в більшій ступені;
- дозволяє ефективно використовувати кошти фізичними особами і компаніями;
- виключає негативний розвиток подій для всього пакета активів.

З іншого боку, не можна не враховувати і мінуси цього явища, з котрими стикається підприємство, що зважалося на розширення:

- потрібні істотні фінансові вливання, так як стратегічний успіх можливий тільки у великих масштабах;
- необхідний досвід і знання в тих галузях, де ви збираєтеся працювати;
- перспективи помітні тільки в довгостроковому періоді – тобто, оцінити їх вдається лише через певний час [11].

Загалом процеси диверсифікації нерідко є значним випробуванням для підприємств. Тому до них вдаються лише у разі стратегічної необхідності. Така необхідність може виникнути внаслідок макроекономічних та політичних змін, через несприятливі фактори зовнішнього середовища або бути викликана форс-мажорними обставинами.

Здійснення диверсифікації в аграрній галузі зумовлені сукупністю проблем та особливостей функціонування сільськогосподарських підприємств, які формують такі основні завдання та цілі щодо їх розвитку:

- ефективно та комплексне використання земельних ресурсів з урахуванням ринкових потреб;
- забезпечення прибутковості аграрних підприємств, враховуючи регіональні природно-кліматичні умови ведення господарської діяльності
- зниження ризиків економічної діяльності;
- адаптація до змін зовнішнього середовища, виживання в сучасних нестабільних умовах господарювання;
- нівелювання сезонності виробництва;

– нарощення ресурсного та економічного потенціалу;

– забезпечення екологічно орієнтованого ведення сільського господарства та виробництва продукції, якість якої відповідає світовим стандартам за фізико-хімічними, мікробіологічними, генетичними та іншими показниками;

– розробка і впровадження менеджерських і маркетингових стратегій для підвищення зацікавленості продукцією потенційними клієнтами;

– зниження залежності від постачальників;

– реалізація «виробниками сільськогосподарської продукції заходів, що забезпечують ефективність виробництва та збуту на основі гнучкої адаптації до вимог ринку, розвинутої інфраструктури і оптимальних логістичних схем» [12, с. 43];

– зростання зайнятості в регіоні, зниження рівня безробіття;

– зниження фінансових ризиків та зростання фінансової рівноваги за рахунок синергетичного ефекту [13, с. 137].

Диверсифікація діяльності підприємств аграрної сфери дозволяє більш оперативно реагувати на кон'юнктуру продовольчих ринків, забезпечуючи підвищення не лише економічної, а й соціальної і екологічної ефективності. Основними завданнями стратегічного розвитку диверсифікації діяльності підприємств, особливо з урахуванням процесу Євроінтеграції, є підвищення результативності всіх видів їх діяльності, зниження підприємницьких ризиків та підвищення конкурентоспроможності товарної продукції і підприємств в цілому. Основними етапами її здійснення є:

– ліквідація традиційних неефективних ланок у діючому виробництві;

– вибір нових напрямів діяльності через створення нових робочих місць, переоснащення робочих потужностей і забезпечення висококваліфікованими працівниками;

– зміна організаційної структури підприємства та адаптація до нових, нетрадиційних принципів функціонування виробництва в ринковому середовищі [14].

Враховуючи тенденції розвитку аграрного сектора, важливим є вивчення і застосування досвіду аграрної підприємницької діяльності ЄС. На даний час в системі оцінок розвитку аграрної підприємницької діяльності ЄС розроблено різні типи диверсифікації господарської діяльності: сільський туризм, переробка сільськогосподарської продукції, обробка деревини, біоенергетика тощо. Важливе місце серед основних типів диверсифікації господарської діяльності займає сільський

туризм. Сільський туризм включає надання послуг відпочиваючим (в т. ч. демонстрація господарства) і дає можливість використання вільних наявних ресурсів. Переробка сільськогосподарської продукції полягає як у її використанні як сировини (подальша переробка), так й торгівлі продукцією власного виробництва (за умов мінімальної обробки та пакування). Обробка деревини передбачає обробку (розпилювання) лісоматеріалів для ринку.

Суть локальних промислів полягає у виробництві предметів вжитку та культури, яке здійснюється власниками господарства або його найманими працівниками з метою продажу. Важливим типом диверсифікації виробничої діяльності є розвиток аквагосподарства, який реалізується через вирощування різних видів риби у водоймах, що входить до складу господарства. Це є особливо актуальним при низькому рівні доходів населення. Перспективним типом диверсифікації є раціональне використання біоресурсів для розвитку біоенергетики, яка передбачає перетворення вітрової енергії та біогазу на електроенергію, використання побічної продукції сільськогосподарської продукції та відходів деревообробки. Розробка джерел відновлюваної енергії лише для потреб підприємства диверсифікацією не вважається. Надання господарських послуг передбачає використання технічних засобів підприємства як у сільському господарстві, так і поза ним, зокрема: заготівля кормів, обробіток земельних угідь, перевезення, розчистка снігу та інші послуги [15].

Соціальна функція диверсифікації виробництва в сільському господарстві проявляється у збільшенні доходів та покращенні добробуту населення. В дослідженні соціальна функція диверсифікації розглядається як наслідок її впровадження та виступає як нова рушійна сила. Важливим напрямом реалізації соціальної функції диверсифікації виробництва в сільському господарстві є упровадження новітніх технологій, які покращують умови праці сільського населення. Розвиток науково-технічного прогресу знижують частку ручної праці в сільськогосподарському виробництві.

Екологічна функція диверсифікації супроводжується питанням екологічної безпеки. Тобто екологізація виробництва, застосування сучасних не шкідливих технологій та процесів, які покращують умови праці, захищають здоров'я, а інколи і життя працівників від шкідливих наслідків виробництва суттєво мінімізують економічні витрати підприємства [16].

Однією з форм реалізації стратегії диверсифікації сільськогосподарського підприємства, що має позитивний вплив на розвиток сільських територій, є агротуризм. Він розглядається прихильниками ефективного місцевого самоврядування як важливий елемент розвитку сільських територій. Він базується на використанні ресурсів особистих селянських господарств та сільськогосподарських підприємств. В основі розвитку агротуризму лежить ряд соціальних та економічних аспектів, що зумовлюють його розвиток. Суть економічного аспекту полягає в тому, що агротуризм є джерелом доходу для сільського населення в ситуації кризи аграрного сектора і деградації сільських регіонів; використанні переважно невитратних ресурсів; можливості покращення власного будинку і садиби – підвищення їх ринкової вартості.

Диверсифікація надає можливість сільськогосподарському підприємству реалізувати його конкурентні переваги, зайняти більшу або вагомішу частку ринку, забезпечити покращення показників результативності діяльності, знизити ризики господарської діяльності та є рухом у напрямі забезпечення зростання добробуту сільськогосподарських підприємств, і в результаті – зростання економіки аграрної галузі в цілому.

Висновки. На основі проведеного дослідження варто зробити висновок, що поняття диверсифікації надзвичайно багатогранне та ще не отримало єдиного визначення. Учені розглядають його з різних сторін, адже не можна не зважати на постійний розвиток суспільства та підприємництва. До напрямів подальшого дослідження диверсифікації можна віднести подолання опору державних структур, орієнтацію виключно на внутрішні резерви та залучення інвесторів до процесу диверсифікації. Також цікавим є перехід диверсифікації зі сфери виробництва в невиробничу сферу. Обираючи стратегію диверсифікації, необхідно орієнтуватися на практичну реалізацію розробленої корпоративної місії, постійний аналіз поточної ситуації, оцінку конкурентної позиції та привабливості галузі із врахуванням переваг та недоліків впровадження даної стратегії. Визначення єдиної стратегії диверсифікації також не виявляється можливим, адже кожне конкретне підприємство саме вибирає свій шлях розвитку та росту, адже немає однозначно правильного шляху для всіх. Головне, щоб у результаті диверсифікація приносила підприємству вигоду з найменшими ризиками та збитком.

Список використаних джерел:

1. Економічна енциклопедія: У 3-х томах / редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. Київ : «Академія», 2000. Т.1: Д-Я., 864 с.
2. Швайка Л. А. Планування діяльності підприємства : навч. посіб. Львів : Магнолія плюс, 2004. 268 с.
3. Скоробогатов М. М., Куцерубова О. І. Диверсифікація як один із шляхів підвищення ефективності діяльності підприємств у сучасних умовах. *Економічний вісник Донбасу*. 2011. № 3. С. 18–21.
4. Богачевська К. Теоретичні підходи до визначення поняття «диверсифікація підприємства» як економічної категорії. *Вісник Криворізького національного університету*. 2012. № 33. С. 261–263.
5. Шепітен А. О. Стратегія диверсифікації як основа формування конкурентоспроможності аграрної продукції. *Вісник Житомирського державного технологічного університету*. 2003. № 3. С. 256–259.
6. Корінько М. Д. Диверсифікація як економічний процес. *Актуальні проблеми економіки НАУ*. 2007. № 4. С. 48–53.
7. Пересадко Г. О. Управління стратегіями диверсифікації промислових підприємств : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.04. Суми, 2008. 244 с.
8. Гачинська О. Я. Управління процесами диверсифікації діяльності сільськогосподарського підприємства, на прикладі ПСП «Аметист». Тернопіль, 2021. 90 с. URL: <http://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/36834/2/KPM%20Гачинська%20О.Я.pdf> (дата звернення: 20.09.2022).
9. Болотова В. В. Суть диверсифікації як економічного процесу. *Вісник ХНАУ ім. В. В. Докучаєва. Серія «Економічні науки»*. 2020. № 3. С. 176–187.
10. Корінько М. Д. Організаційно-економічний механізм диверсифікації діяльності суб'єктів господарювання. *Актуальні проблеми економіки*. 2008. № 6. С. 135–142.
11. Богатова Д. Р. Диверсифікація як чинник конкурентоспроможності аграрного підприємства. *Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка»*. 2018. № 10. URL: http://www.economy.nauka.com.ua/pdf/10_2018/159.pdf (дата звернення: 20.09.2022).
12. Соловійов І. О., Шабля О. С. Маркетингово-логістичне забезпечення оптово-роздрібного ринку сільськогосподарської продукції. *Вісник Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва. Серія «Економічні науки»*. 2014. № 7. С. 38–49.
13. Горогоцька Н. І. Диверсифікація діяльності сільськогосподарських підприємств : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.04. Івано-Франківськ. 2016. 184 с.
14. Загурський О. М. Розвиток земельних відносин в ринковій економіці України : монографія. Біла Церква : БНАУ, 2008. 109 с.
15. Ткачук В. І. Диверсифікація аграрного підприємства : монографія. Житомир : ЖНАЕУ, 2011. 268 с.
16. Сайко Л. Ю., Сайко А. О. Екологічна складова економічної безпеки підприємства. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/8576/1/584.doc> (дата звернення: 25.09.2022).

References:

1. Mochernyi S. V. (2000). *Ekonomichna entsyklopediia* [Economic encyclopedia]. (Vol. 1). Kyiv: Akademiia. (in Ukrainian)
2. Shvaika L. A. (2004). *Planuvannia diialnosti pidpriumstva* [Enterprise activity planning]. Lviv: Mahnoliia plus. (in Ukrainian)
3. Skorobohatov M. M., Kutserubova O. I. (2011). *Dyversyfikatsiia yak odyin iz shliakhiv pidvyshchennia efektyvnosti diialnosti pidpriumstv u suchasnykh umovakh* [Diversification as one of the ways to improve the efficiency of enterprises in modern conditions]. *Ekonomichnyi visnyk Donbasu*, no. 3, pp. 18–21. (in Ukrainian)
4. Bohachevska K. (2012). *Teoretychni pidkhody do vyznachennia poniattia «dyversyfikatsiia pidpriumstva» yak ekonomichnoi katehorii* [Theoretical approaches to defining the concept of "enterprise diversification" as an economic category]. *Visnyk Kryvorizkoho natsionalnoho universytetu*, no. 33, pp. 261–263. (in Ukrainian)
5. Shepitsen A. O. (2003). *Stratehiia dyversyfikatsii yak osnova formuvannia konkurentospromozhnosti ahrarnoi produktsii* [Diversification strategy as a basis for forming the competitiveness of agricultural products]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho tekhnolohichnoho universytetu*, no. 3, pp. 256–259. (in Ukrainian)
6. Korinko M. D. (2007). *Dyversyfikatsiia yak ekonomichnyi protses* [Diversification as an economic process]. *Aktualni problemy ekonomiky NAU*, no. 4, pp. 48–53. (in Ukrainian)
7. Peresadko H. O. (2008). *Management of diversification strategies of industrial enterprises: PhD diss.* Sumy: ONTU. (in Ukrainian)
8. Hachynska O. Ya. (2021). *Upravlinnia protsesamy dyversyfikatsii diialnosti silskohospodarskoho pidpriumstva, na prykladi PSP «Ametyst»*. Ternopil. Available at: <http://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/36834/2/KPM%20Гачинська%20О.Я.pdf> (accessed 20 September 2022). (in Ukrainian)
9. Bolotova V. V. (2020). *Sut dyversyfikatsii yak ekonomichnoho protsesu* [The essence of diversification as an economic process]. *Visnyk KhNAU im. V.V. Dokuchaieva. Seriia «Ekonomichni nauky»*, no. 3, pp. 176–187. (in Ukrainian)

10. Korinko M. D. (2008). Orhanizatsiino-ekonomichniy mekhanizm dyversyfikatsii diialnosti subiektiv hospodariuvannia [Organizational and economic mechanism of diversification of business entities]. *Aktualni problemy ekonomiky*, no. 6, pp. 135–142. (in Ukrainian)
11. Bohatova D. R. (2018). Dyversyfikatsiia yak chynnyk konkurentospromozhnosti ahrarnoho pidpriemstva [Diversification as a factor of agricultural enterprise competitiveness]. *Elektronne naukove fakhove vydannia «Efektyvna ekonomika»*, no. 10. Available at: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/10_2018/159.pdf (accessed 20 September 2022). (in Ukrainian)
12. Soloviov I. O., Shablia O. S. (2014). Marketynhovo-lohistychnе zabezpechennia optovorozdribnoho rynku silskohospodarskoi produktsii [Marketing and logistics support of the wholesale and retail market of agricultural products]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho ahrarnoho universytetu im. V.V. Dokuchaieva. Seriia «Ekonomichni nauky»*, no. 7, pp. 38–49. (in Ukrainian)
13. Horohotska N. I. (2016). *Diversification of agricultural enterprises PhD diss.* Ivano-Frankivsk: ONTU. (in Ukrainian)
14. Zahurskyi O. M. (2008). *Rozvytok zemelnykh vidnosyn v rynkovii ekonomitsi Ukrainy* [Development of land relations in the market economy of Ukraine]. Bila Tserkva: BNAU. (in Ukrainian)
15. Tkachuk V. I. (2011). *Dyversyfikatsiia ahrarnoho pidpriemstva : monohrafiia* [Diversification of the agricultural enterprise]. Zhytomyr: ZhNAEU (in Ukrainian)
16. Saiko L. Yu., Saiko A. O. Ekolohichna skladova ekonomichnoi bezpeky pidpriemstva [Environmental component of the economic security of the enterprise]. Available at: <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/8576/1/584.doc> (accessed 25 September 2022). (in Ukrainian)